

РАЊЕНИЦИ У УЖИЦУ

У Ужице етигох покасно у ноћ. Врховни штаб, већ те ноћи, усекао ми се у сећање. Та велика и тврда зграда Народне банке, ти широки ходници и, нарочито, нека строга и побожна тишина која је уза све кретање курира и пословање штапског особља, владала у њој — све ми је то изгледало друкчије од наше бучне и разбашкарене партизаније. А шта тек да кажем о четничким штабовима, тим „пијаним механама“ које су заударале на ракију и крканлук. . . Први сусрет са Врховним штабом говорио ми је да имам пред собом један сасвим нов квалитет наше војске.

ГХрво су ме увели у трпезарију да вечерам. Економ, један седи чича, типичног србијанског лика, понудио ме кајхмаком и куваном говедином. Потом ми дежурни показа кревет и рече да се сутрадан јавим другу „Старом“.

Друг Стари?

Легао сам и дуго размишљао о другу Старом. Знао сам да ће то бити друг Тито; онај чије смо чланке са потписом Тт читали у „Билтену“, на Гочу и „прорађивали“ по директиви, с посебном пажњом; онај који нас предводи, који зна више од ма кога од нас, који предвиђа све и који ће наћи излаз из сваке ситуације. Необично осећање сигурности владало је тада сваким партизаном при помисли да имамо генералног секретара Партије и да је он баш ту међу нама, а не ко зна где „горе“. Генерални секретар Партије и Врховни командант наше војске! То значи да је наша ствар сад у правим рукама и да нема више оног „хоћемо или нећемо“; неће бити ни повратка ни скретања са овог курса, а и тај мутљаг са четницима биће ваљда рашчишћен. Заспао сам са жељом да ноћ прође што пре.

Тита сам сутрадан затекао у пространој, светлој и једноставно намештеној соби: овећи сто, покривен секцијама, на зиду велика карта Југославије и — ништа више. Настојао сам од свег срца да мој наступ буде што више „војнички“. Напросто сам уживао у тој својој војничкој строгости и отреситости. После поздрава и рапорта, обухватио сам тог човека једним погледом и одмах уловио нека обележја на њему, њему који је управљао судбином наше борбе, кога смо тако дуго очекивали. Најпре видех плаве, нешто

замагљене очи, потом до детаља извајано лице; лице идеалног, или у мојој машти идеализираног, класно свесног радника, пролетера. Као да је скинуто с неке руске слике из времена пролеткулта. Тамноплава униформа. Моје већ раније зачето осећање сигурности и шрдости било је сад учвршћено: сад видим да имамо Команданта, имамо оног који зна шта хоће и коме желим да се потчиним; више нисмо само појединачни растурени партизански одреди; сада смо повезана војска; сад свако може да осети да у овакој прилици и неприлици има некога лево и неког десно од себе.

Тито је устао и, ходајући с краја на крај собе, упознао ме са ситуацијом. Чини ми се да сам га више гледао него слушао. Нису ми промакле ни неке појединости на њему, којима као да се издвајао из моје представе коју сам малопре о њему стекао; појединости које обележавају савременог човека, изнад и изван класе, човека подобног за кретање и у тзв. вишем друштву. Мисао: баш такав нам треба, Будући државник.

Наш разговор није био дуг. И то ми се допало. Одлика доброг старешине, тако сам схватио, јесте и у томе да своме потчињеном да сасвим одређене, кратке и јасне директиве. Тито ми је, најпре, саопштио да сам постављен за референта санитета при Врховном штабу. Такву одлуку је изискивао развој устанка уопште и ситуација на ослобођеној територији Србије посебно. У Ужицу, Чачку и Пожеги накупило се мноштво рањеника. Преко седам стотина. Влада прилична гужва. Мој први задатак је да средим стање у Ужицу.

Није ми било баш лако при души када сам напустио Титов> собу. Истина, читава његова појава и начин како ме је упознао с мојом новом функцијом уливали су ми самопозд^ање и деловали смирујуће, па ипак, задатак који је стајао преда мном као да је нревазилазио моје снаге. У целини, задатак је гласио: организовати санитарску службу у партизанским одредима и у позадини, на ослобођеној територији. Имајући пред собом такав задатак нисам у први мах могао да одолим притиску некаквих „условних рефлекса“, стечених за време војне обуке у старој војсци, па и оних стечених у шпанском рату: „санитет у трупи“ и „санитет у позадини“, као две дефинисане и одвојене катешрије. А одмах затим опоменух се: не смем да се поведем за том шемом; овај рат који сад водимо је нешто посебно, ново, па стога и моје размишљање треба да иде друкчијим, новим путевима. Али, каквим? Шта се заправо догађа у овом нашем рату који се разбуктао диљем читаве земље, од Петрове Горе, па преко Босне до Јастрепца? Како то сазнати? Требало би обићи, упознати, сабрати искуства и открити оно „ново“. Али, има ли времена за тако широк програм, кад ЈС ситуација у самом Ужицу постала напета? Нађох се опкољен бедемом непознаница.

Онда сам дозвоао у помоћ своје најопштије борбено искуство. Још пре Шпаније, за време рада на Београдском универзитету,

усадило ми се у душу нешто каб виши и неопозиви закон: за комунисту нема несавладивих потешкоћа, све док он траје као комуниста, све док уме хладнокрвно гледати ситуацији у очи, док уме да је оцењује и док уме да се ослони на људе. Комунисти су ме научили једном необичном задовољству: насртати свом снагом на тешкоће, савлађивати их, а не заобилазити. Тада, у Ужицу, а и касније током рата, као год бих се нашао у „окружењу“ непрегледних и запетљаних задатака, као пред каменом громадом која блокира миоао и замагли видике, настојао сам да отпочнем „пробијати опоаду“ опробаним методом: „у п о з н а ј, п р о ц е н и, д е ј с т в у ј“. Заиста, нема ничег погрешнијег него кад човек, наставши се пред непознатом појавом и сложеним задатком, пасивно чека да му „сине“ у памети: Уместо свих медитација треба отаочети дејствовати: извиђати, упознавати и већ у томе процесу доносити неке почетне одлуке, предузети „мале“ акције и постизати макар и минималне резултате. „Велика“ решења ће се, потом, сама по себи наметнути. Свака утврда мора да има негде и своју пукотину, треба је само открити. Као при решавању укршгених речи: ако не можеш одгонетнути која је то „река у Аустрији“ од пет слова, почни са „речним острвом“ — адом!

Дан и ноћ био сам у покрету. У Ужицу, Пожеги и Чачку обилазио сам све што је било у вези са санитаром: болнице, амбуланте, апотеке и људе који су ту радили. Укупно је на том подручју могло бити око 500 рањеника. Касније, када је почела немачка офанзива, тај је број порастао на 700. Највећа концентрација била је у самом Ужицу, у градској болници и болници Црвеног крста и у Севојну, у Пољопривредној школи. Стање у болницама, дабоме, није било задовољавајуће, али није било ни трагично. Много штошта ме је подсећало на Шпанију.- болнице препуне, премного номоћног особља, невештог у свим пословима, тешки задах од гнојних рана, много остеомијелитаса и сепсе, медицински рад слаб. Примењивало се углавном конзервативно лечење рана бескрајним превезањима и испирањима, а мало се хируршки радило. Али, са друге стране, у болницама је ипак владао некакав ред и „наш“ поредак, функционисали су политички комесари, читана је штампа, исхрана је уредно текла и расположење међу рањеницима било је врло добро. Ваља поменути да је у тим партизанским болницама лечен и мањи број четничких рањеника који су потицали из временна заједничких борби против окупатора, док четничка команда још није издала наређење за издају и братоубилачки рат. У поступку према њима није било никакве разлике. Читава, дакле, атмосфера коју сам затекао у болницама, уверавала ме је да „ствар ипак некако иде“. У Ужицу сам затекао приличан број лекара: Дејана Поповића, Јулку и Ђуру Мештровић (моји стари другови), Андерсена-Руса, Фриду Гутман и медицинара Мику Павловића. Зато ми се на крају обиласка чинило да бих при таквом стању ствари у болницама могао да се постави као главни задатак: одр-

жати санитарски курс за болничаре у партизанским одредима. Сматрао сам да би будући рањеници стизали до болница у много бољем стању ако би боље функционисала прва помоћ на бојишту, ако бисмо у одредима имали барем по једну одговорну и добро школовану болничарку која би све радила по јединственом методу наученом овде у Ужицу. Већ сам био спремио позиве за овај курс. Припремао сам и формулар рањеничке карте. Курсом је требало да руководи др Дејан Поповић.

Али два крупна и изненадна догађаја потпуно прекидоше ове моје планове: експлозија у фабрици муниције и немачка офанзива на ослобођену територију.

Ужичка фабрика муниције експлодирала је у рано послеподне 22. новембра 1941. године. Ја сам се у том тренутку затекао у главној улици што води од трга према Народној банци (Врховном штабу) и њеним подземним трезорима где је била смештена фабрика. Чувши снажну детонацију, помислио сам најпре да је у питању авионска бомба па сам инстинктивно скренуо са улице под свод неких кућних врата. Али убрзо сам видео како из грла подземне фабрике сукља црни дим, а кроз дим излећу људи и трче избежумљено улицом према мени. Изгледали су језиво, као фантоми из пакла: потпуно црни, само су им се беласали зуби и очи, са рукама подигнутим увис. Међу њима сам препознао професора Павла Савића.

Опечени људи сручише се у гарнизонску амбуланту у којој је радио др Андерсен - Рус. Отрчао сам за њима. У амбуланти је владала права „трауматска епидемија“, иако ми овај Пироговљев израз тада још није био познат. Повређени су испунили ходнике и велику собу у којој смо образовали превијалиште. Било је запомагања, пометње, нецелисходне журбе, па ипак прва помоћ је указана свима у року од 2 до 3 сата. Опечене површине смо завијали стерилном газом, али смо при томе правили грешку, наиме, на газу смо стављали и вазелин, чија је стерилност била сасвим сумњива.

Тешко повређени су пренети у градску болницу. Не сећам се више њиховог броја, али свакако их је било барем двадесетак са преко 50% опечене површине. Сећам се добро запомагања тих болесника. Ми, лекари, нисмо се могли сложити око лечења шокираних. Једни су стајали на становишту да им треба давати морфијум све док се јавља бол као један од главних фактора шока, тим пре што тада није било крви, а нити искуства у трансфузији, да бисмо се на тај начин успешније борили против шока. Други су били против морфијума.

Ублажавање последица експлозије у Ужицу захтевало је пуно ангажовање наших снага, те нам је одвукло пажњу са друге, много веће опасности која се надвила над Ужичку републику и велики број рањеника у њој. Наиме, немачка офанзива била је већ у току. Уколико је тачно да је експлозија била дело непријатељеве ди-

верзије, а не удес, онда се мора признати да му је заиста пошло за руком да оствари школски пример комбиновања диверзије у позадини са дејством њешвих снага с фронта.

Немачко-квислиншка офанзива против Ужица била је усмерена у три главна правца:

1. долином Дрине, правцем Љубовија — Рогачица — Кадињача — Ужице.

2. правцем Ваљево — Букови — Косјерић — Ужице.

3. долином Западне Мораве, правцем Краљево — Чачак — Пожега — Ужице.

И поред херојског отпора на Буковима и Кадињачи и на многим другим иоложајима слободне територије, наше снаге нису успеле да задрже притисак надмоћног непријатеља. Догађаји су се развијали муњевитом брзином: 25. XI пала је Љубовија; 27. XI Немци се пробијају од Крајева ка Чачку, а 28. XI заузимају Чачак; 29. XI Немци улазе у Ужице. Тог дана започео сам тек другу недељу свог стажа на дужности у Врховном штабу.

Какав је био рад санитета у тим данима?

Још почетком новембра Врховни штаб је наредио да се на Златибору, где је постојао већи број туристичких објеката, припреми смештај за рањенике. Ово наређење је издато врло вероватно у вези са већ започетом немачком офанзивом и с намером да се припреми одушак из котла у који би евентуално могли пасти рањеници у долини Западне Мораве. На Златибор је 21. новембра транспортована прва група тешких рањеника из Ужица, а 26. новембра Врховни штаб ми је наредио да спроведем потпуну евакуацију свих рањеника из свих градова ослобођене територије. Покуљали су потоци рањеника из Чачка, правца Вајева и од Рогачице, тако да је Ужице одједном постало критично уско грло. За даљу евакуацију на Златибор стављена су ми на располагање свега три камиона, једна санитарска кола и један аутобус. И онај једини аутобус је првог дана био изгубљен: сурвао се низ стрмину Палисада, срећом без рањеника, на повратку у Ужице, погинуо је само шофер. Осим кризе у времену и транспортним средствима, ситуацију је пошршавала и жестока зима која је баш тих дана отпочела. Мраз је био тако жесток да сам био сведок како се на платформама камиона леди гној који је истицао из рана. Не знам шта је био разлог још једној нев^ољи, да ли паника или нечија саботажа, тек било је много рањеника који су изношени из болнице без одела, само умотани у чаршав и ћебе. Па, ипак, евакуација из Ужица извршена је потпуно и на време. Последњи рањеници напустили су Ужице ноћу 28/29. новембра, а 29. новембра пре подне Немци су заузели град.

Међутим, супротно мом очекивању, криза се наставила и на Златибору, те је тамо достигла драматичну кулминацију. Ја сам живео у нади да је Златибор неприступачан за Немце и неосвојив. Мислим да нисам био једини који је у то веровао.

Вест о паду Ужица стигла је на Златибор 29. новембра увече, дакле барем 6 сати после самог догађаја. Вест је у почетку била примљена као „алармантна и петоклонашка"! Тек у ноћ успело нам је да пронађемо Врховни штаб у вили на Палисаду и да добијемо од Александра Ранковића потврду да је ситуација заиста критична, да се долазак Немаца може очекивати већ сутрадан рано и да рањенике треба хитно евакуисати преко реке Увца према Санцаку. Морам признати да је то наређење деловало поразно; мркла ноћ, цича зима, око 700 рањеника растурених по свим вилама и кафанама, особље преморено претходном даноноћном евакуацијом, сва возила у расходу и растурена којекуда, а кад би их и било, не бисмо с њима ништа више могли учинити. Атмосфера беспомоћности била је потенцирана још и тиме што се до тога часа није знало за судбину друга Тита. Мислило се да је он погинуо. У Врховном штабу владала је дубока потиштеност. На моје питање шта ћемо да радимо с тешким (непокретним) рањеницима, за које немамо баш никаквих транспортних средстава, А. Ранковић је немоћно слегао раменима и додао да, ако је тако, онда не преостаје ништа друго него да их оставимо на Златибору. Све особље треба такође да крене с покретним рањеницима. Из Штаба сам се вратио на Краљеве Воде. Тамо сам, међу рањевцима, а и међу оообљем, наишао на велику неизвесност и узнемиреност. Један од рањеника већ је починио самоубиство.

Мене и све нас је као мора притискивала неизвесна судбина тешких рањеника. Вративши се у болницу сазвао сам руководеће лекаре на дошвор како да најбоље спроведемо директиву коју смо добили од Врховног штаба. Ускоро је почело кретање рањеника ка цести и, даље, ка Увцу. Тек тада, кад су покретни рањеници почели да напуштају болницу и када је општа узнемиреност порасла, нарочито међу тешким рањеницима, меи је почела долазити у свест сва страхота настале стварности којој сам био немоћни сведок. Остављање тешких рањеника на милост и немилост непријатељу, и поред све рационалне „оправданости“ таквог поступка, ја, као најодшворнији руководилац у нашем санитету, нисам могао другачије доживети него као своју личну кривицу и лични неуспех. У таквом душевном стању сам поново скупио лекаре и саопштио им да ја, као најодшворнији међу њима, не могу да нагхустим тешке рањенике и да желим добровољно да останем са њима све дотле док то буде могуће. Инсистирао сам на томе да они, као и остало оообље, у духу директиве Врховног штаба, треба одмах да крену напред. Било је оштре расправе око те моје одлуке.

После поноћи напустила је Краљеве Воде и последња група рањеника и санитетског особља. Над Златибором је завладала злокобна тишина. Обилазио сам виле. Затицао сам још неке возаче камиона како спавају. Потезао сам, бесмислено, и пиштољ на њих.

После свих узбуђења већину тешких рањеника савладао је дубоки сањ. Будне сам тешио да се не боје, јер „иза нас има још јединица“⁷. И сам сам још живео у нади да, можда, ипак још није све изгубљено и да ће каква јединица с камионима стварно намћи. Уљуљкивао сам се у илузији да их Немци ипак неће побити, јер ми нисмо убијали ни њихове заробљенике, камоли рањенике.

Пред зору изишао сам у парк. Густа магла, која се под мразом одмах претварала у иње, потпуно је скривала видик. Ходао сам стазама у тишини која ме је тукла у мозак више него све досивљено и више него све оно што још треба да се догоди. Одједном, тамо од Палисада, зачух некакав шум, најпре сасвим нејасан и, потом, као звекет чутурица и оружја и, још ближе, као бат корака. Колона. Пошао сам у сусрет и натрапао на неки плот. Колона је журила тик поред мене. По говору сам закључио да су партизани. Јавио сам се. Из колоне иступи једна прилика. Препознао сам А. Ранковића. Упитао ме је, шта ту још радим. Објаснио сам му да је све што је могло да се креће већ напустило Златибор, а да преко стотину тешких рањеника још лежи у вилама,

— Па, шта сад намераваш?

— Да останем још мало с рањеницима, да видим шта ће бити.

— Нема то никаквог смисла. Ми смо последња заштитница. Иза нас нема више никог, осим Немаца. Пођи одмах с нама.

Зграби ме за руку и повуче у колону. Било је то у зору 30. новембра.

(Из „Медицинске ревије“, бр. 2/76).

Гојко НИКОЛИШ